

TURKIYA RESPUBLIKASI PARTIYALARINING FAOLIYATIDA SIYOSIY ISLOM

Doston Nuridinov Axatjon o'g'li

TDSHu “Sharq mamlakatlarisiyosati va xalqaro munosabatlar” kafedrası stajyor o‘qituvchisi

Annotatsiya: Siyosiy islomning yuksalishi oxirgi yillarda turk siyosiy hayotining kun tartibini eng ko‘p band qilgan masalalardan biridir. “Islomchi-dunyoviy” qarashlar doirasida shakllangan bu keskinlik tubdan ikki xil sivilizatsiya loyihasi bilan bog‘liq. Respublikani dunyoviylikka asoslangan modernizatsiya loyihasi islomni shaxsiy e‘tiqod va sig‘inish darajasida qabul qilgan bo‘lsa, “Siyosiy Islom” sivilizatsiya loyihasi islomning jamiyat hayotida yanada yaqqolroq rol o‘ynashini maqsad qilgan. Bu maqsad, tez-tez ta‘kidlanganidek, musulmon bo‘lgan xalq buni tabiiy ravishda xohlaydi, degan taxminga asoslanadi. Ushbu taxmin to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri bo‘lishi ham mumkin, chunki, bir tomondan bu fikrni mustahkamlash uchun ishlatiladi. Islomiy harakatning qonuniylik da‘vosi, ikkinchi tomondan, dunyoviylikni qabul qilgan odamlarning shariat holatini mustahkamlash uchun foydalaniladi, ularning qo‘rquvini oziqlantiradi. Maqolada partiyalar faoliyatida islomni siyosiy lashtirish jarayonini ko‘rish mumkin.

Kalit so‘zlar: Siyosiy islom, partiya, Demokratik partiya, “Milliy Najot” partiyasi, vijdon erkinligi, Respublika Xalq Partiyasi, “Milliy taraqqiyot” partiyasi, “Adolat” partiyasi.

Аннотация: Подъем политического ислама является одним из вопросов, занимающих повестку дня политической жизни Турции в последние годы. Эта напряженность, сформировавшаяся в рамках “исламско-светских” взглядов, принципиально связана с двумя разными цивилизационными проектами. Если проект модернизации республики на основе секуляризма принимал ислам на уровне личной веры и поклонения, то проект цивилизации «Политический ислам» направлен на то, чтобы ислам играл более заметную роль в жизни общества. Эта цель основана на предположении, как часто утверждается, что мусульманская нация естественным образом захочет этого. С другой стороны, претензии исламского движения на легитимность используются для укрепления шариатских позиций людей, принявших секуляризм, подпитывая их страхи. В статье можно увидеть процесс политизации ислама в деятельности партий.

Ключевые слова: Политический ислам, партии, Демократическая партия, партия «Национальное спасение», свобода совести, Народно-республиканская партия, партия «Национальное развитие», партия “Справедливость”.

Annotation: The rise of political Islam is one of the issues that has occupied the agenda of Turkish political life in recent years. This tension formed within the framework of "Islamic-secular" views is fundamentally related to two different civilizational projects. If the project of modernizing the republic based on secularism accepted Islam at the level of personal faith and worship, the project of "Political Islam" civilization aims to make Islam play a more prominent role in the life of the society. This goal is based on the assumption, as is often stated, that a Muslim nation would naturally want it. This assumption may or may not be true, because, on the one hand, strengthening used for The Islamic movement's claim to legitimacy, on the other hand,

is used to strengthen the sharia position of people who have embraced secularism, feeding their fears. In the article, you can see the process of politicization of Islam in the activities of parties.

Key words: Political Islam, parties, Democratic Party, “National Salvation” party, freedom of conscience, “National Development” party, “Justice” party.

Usmonli imperiya qulaganidan keyin, Respublikaning barpo etilishi siyosiy islomga qarshi to‘g‘ridan-to‘g‘ri harakat edi. Chunki u musulmon jamiyatida dindan siyosiy foydalanishni (suiste‘mol qilishni) taqiqlagan edi. Dinga asoslangan davlatdan, xalq suverenitetiga asoslangan davlatga aylandi. Sultronlik va ayniqsa, xalifalik tugatilishi bilan inqilobiy kadrlar va islomchilar o‘rtasida keskin ajralish yuzaga keldi. Usmonli imperiyasidan meros bo‘lib qolgan tizimdagi tub o‘zgarish islomiy muhitda “dindan og‘ish” sifatida baholanib, reaksiyalarga sabab bo‘ldi. Taraqqiyparvar Respublikachilar partiyasi atrofida islomiy va konservativ doiralar to‘plandi. Turkiyaning G‘arbga ochiq va tizimli yondashishi, inqiloblar orqali islomiy tuzumdan bosqichma-bosqich uzoqlashishi, islomchilar o‘rasida katta reaksiyalarga sabab bo‘ldi. Shayx Said qo‘zg‘oloni bu reaksiyalarning eng jiddiy namunasi. Biroq, bu qo‘zg‘olon bostirilishi chog‘ida kuchga kirgan Takrir-i Sukun qonuni bilan hukumatga berilgan vakolat bilan islomiy muxolifat qisqa vaqt ichida barham topdi. Respublika tashkil etilgandan so‘ng, Islom dini o‘z faoliyatini boshladi. Din, davlat nazorati ostiga olinib, davlatning olib borilayotgan siyosat bilan islom muassasalariga bevosita aralashuvini ta‘minlovchi boshqaruv mexanizmi yaratilib, diniy mansabdor bo‘lgan imomlar, hatiplar va muftiylar bo‘ysundirildi. Respublika tuzumi din o‘rniga millatchilik mafkurasiga urg‘u berildi. Biroq, 1945-yilda Respublika Xalq Partiyasi (Cumhuriyati Halk Partiyasi CHP) ovoz yig‘ish raqobati tufayli dinga nisbatan siyosatini qayta ko‘rib chiqishga majbur bo‘ldi¹. 1920-1928 yillar oralig‘ida xalifalik va saltanatni bekor qilgan CHP, shariat va vaqflar vazirligi tugatildi, shariat sudlarining vazifalari tugatildi, lojalar va zaviyalar yopildi. 1926-yilda Fuqarolik kodeksining qabul qilinishi bilan islom shariatining oila va shaxsiy huquqqa oid qoidalari bekor qilindi. CHPning diniy ta‘limni tugatishi va yashirin diniy ta‘limni qat‘iy nazorat qilishi, ko‘ppartiyaviylik davriga o‘tishda islomiy partiya uchun ovoz olish imkoniyatini berdi.

CHP ko‘p partiyaviy hayotga o‘tganda tizim talab qilgan raqobat sharoiti tufayli islomga nisbatan siyosatini o‘zgartirishga majbur bo‘ldi. Sekulyarizm yanada moslashuvchan tushuncha bilan talqin qilina boshladi va 1945-yilda partiya ichidagi bir guruh vakillar tomonidan ilgari surilgan “dinda islohot” loyihasi dunyoviylik sohasidagi yumshatishni davom ettirdi.

Dunyoviylik siyosati muhokama qilingan CHP 7-Kongressida an‘anachilar partiyaning bu yo‘nalishdagi chizig‘ini yanada yumshatish istagini bildirgan holda, ijtimoiy hamjihatlikning din orqali amalga oshirishini da‘vo qilganlar. Qurultoydan so‘ng darhol CHP dunyoviylikka nisbatan mo‘tadil yondashuvini davom ettirdi va diniy ta‘limni yana davlat nazorati ostida qabul qildi. CHP 1950-yilgi saylovlar oldidan o‘zi bilan xalq o‘rtasidagi masofani yopish uchun biroz yon berdi. Ulardan ba‘zilari: milliy ta‘lim vazirligining boshlang‘ich maktablar o‘quv dasturiga ixtiyoriy din darslarini qaytadan kiritish, imom-hatip ta‘lim kurslarini tashkil etish, ziyoratchilar uchun ziyoratgohlar ochish va haj uchun zarur bo‘lgan xorijiy valyutani berish mumkinligini e‘lon qilindi². Bu o‘zgarishlar Shemsettin Gunaltayning bosh vazirlik davrida sodir bo‘ldi. Ko‘ppartiyaviy hayotga o‘tgandan keyin din partiyalar o‘rtasida ovozlarni ovlash quroliga aylandi. Masalan; 1950-yilgi saylovlar oldidan CHP va DP Sharqiy va Janubi-Sharqiy Anadolu

¹Bila, Hikmet. (1999). CHP. İstanbul: Doğan Kitap

² Kurtoğlu, Zerrin. (1996). İslam Düşüncesinin Siyasal Ufku.

mintaqalaridagi shayxlar bilan muzokaralar olib bordi. 1945-yildan keyin CHP hukumatlari ba'zan ongli ravishda boshqariladigan Islomni qayta tiklashga g'amxo'rlik qildilar. Hukumatning dinga nisbatan mo'tadil yondashuvi, Milliy taraqqiyot partiyasi, Islomni himoya qilish partiyasi, Konservativ yer va ko'chmas mulk partiyasi, Ijtimoiy adolat partiyasi, Fermerlar va dehqonlar partiyasi kabi islomiy partiyalarni vujudga keltirdi³.

Demokratik Partiya (DP), muxolifatda bo'lgan davrda islomiy doiralarning bu partiyaga munosabati unchalik ijobiy bo'lmagan. Buning sabablari orasida Jalol Bayarning partiya boshida turgani ham bor. DP muxolifatda dunyoviy tuzumga sodiqligini isbotlashga urinayotgan bo'lsa, boshqa tomondan, bu partiyaga o'zgarishlar kiritishdan ham vos kecha olmas edi va shunday ham bo'ldi. 1950-yilgi saylovlarda DP muvaffaqiyat qozondi va Menderesning chiqishlaridan so'ng islomchilarning DPga munosabati ijobiy tomonga o'zgardi. 1950-yil 16-iyunda azon chaqirilishiga ruxsat etidi, islomiy ommaviy axborot vositalari DPni ulug'lashdi. Radiodasturlarda diniy eshittirishlarga qo'yilgan taqiq bekor qilindi, radioda azon eshittirishlar boshlandi, diniy darslar majburiy bo'ldi. Bu davrda DP tarkibida individual islomchilik tendentsiyalari vujudga keldi. Deputatlarning turli nutqlari, Menderesning Said Nursiyning qo'lini o'pishi, parlament guruhidagi partiya deputatlariga "Istasangiz xalifalikni ham olib kelasiz" deyishlari shular jumlasidandir. Biroq, partiyadagi islomiy taraqqiyot ijtimoiy tuzumga tahdid soladigan voqealarga zamin yaratgach, DP jim turish va dunyoviy tuzumni ochiqdan-ochiq qo'llab-quvvatlash munosabatini o'zgartira boshladi. Bu munosabatning o'zgarishiga sabab bo'lgan eng muhim voqea 1952-yili Malatyada sodir etilgan qurolli hujum natijasida Vatan gazetasi bosh muharriri Ahmet Emin Yamanning yaralanishi bo'ldi. Bu voqeadan keyin hukumat islomiy voqealarga munosabat bildira boshladi va dinning dunyo ishlariga va siyosatiga aralashib ketishining oldini olish uchun qonun zarur deb hisoblandi va 1953-yilda "Vijdon erkinligini himoya qilish qonuni" qabul qilindi. Reaksion talablarga qarshi yana bir reaksion chora 1952-yil 3-martda Islom demokratik partiyasi yopildi⁴.

DP hokimiyatining dastlabki yillarida, CHPning 1947-yildan beri dunyoviylik sohasida boshlagan yumshatish jarayonini davom ettirdi. Keyingi davrlarda Otaturk inqiloblarini va dunyoviylikni qo'llab-quvvatladi. Bu davrda CHP ateizmga ayblandi va qattiq tanqid qilindi. DP ham, CHP ham diniy va siyosiy tashviqot olib borib, nurchilar bilan saylov ittifoqi tuzdilar. 1958-yilda mamlakatda yuzaga kelgan iqtisodiy inqiroz va CHPning keskin qarshiliklari sabab, DP xalqni tinchlantirish uchun nurchilarning dunyoviylikka qarshi tashviqotiga ko'z yumdi, radioda diniy ko'rsatuvlar ko'paytirildi. DP Islomning tiklanishi bilan aniqlandi. Bu ayniqsa, Menderes Gatvichdagi avariya qutqarilganidan keyin boshqacha tus oldi. Aytish mumkinki, CHP va DP o'rtasida dinga bo'lgan qiziqish asosida aloqalar o'rnatilgan. 1950-yillardan keyin islomiy segment o'ng qanot hukumati bilan tinchlikka erishdi. Ma'muriyat tomonidan tashkil etilgan Milliy birlik qo'mitasining islomiy yuksalishga qarshi hujum boshlashi bashorat qilingan bo'lsa-da, bu amalga oshmadi. Milliy birlik qo'mitasi islomning turkiy xarakterdagi hayotiy birikma ekanligini tushundi. Ma'muriyat bir partiyaviy davrdagi, dunyoviylik siyosatiga qaytishni emas, davlat nazorati va o'zgarishiga qarshilik qilmaydigan Islom tushunchasini yaratishga harakat qildi. Ammo, harbiy ma'muriyat imom-hatip maktablari va Qur'on kurslarini qayta tashkil etishdan boshqa hech qanday institutsional chora ko'rmagan bo'lsa-da, DP davridan boshlangan "Siyosiy bo'lmagan islomga bag'rikenglik bilan yondashish"ni davom

³ Duman , Doğan.(1999). Demokrasi Sürecinde Türkiye»de İslamcılık

⁴ Bayramoğlu, Ali. (2001).Türkiye»de İslami Hareket

ettirdi. Din sohasida yumshatish siyosati davom ettirilib, imkon qadar suiste‘molliklarning oldini olishga harakat qilindi. Jemal Gürsel, yangi konstitutsiyada, dinni suiste‘mol qilishning oldini oladigan qoidalar bo‘lishi kerakligini ta‘kidladi. Konstitutsiyaning 2-moddasida; Dunyoviylik davlatning asosiy belgilaridan biri sifatida qabul qilingan bo‘lsa, 19-moddada har kimning e‘tiqod va vijdon erkinligi borligi, davlatning asosiy tuzilmasini muayyan din qoidalariga ko‘ra tashkil etish taqiqlanganligi qayd etilgan edi⁵. Libertar asosga asoslangan 1961-yil Konstitutsiyasi DP davrida uyg‘ongan islomiy harakatni yo‘q qilishga urinmadi, aksincha, bir muddatdan so‘ng Islomiy tafakkurni himoya qiluvchi siyosiy harakatlarning paydo bo‘lishiga olib keldi. Siyosiy islomning haqiqiy rivojlanish yillari 1961-yildan keyin sodir bo‘ldi. Bu jarayonda islomiy qatlamlar avval Milliy tartib partiyasi, keyin esa Milliy Najot partiyasi bilan siyosiy hayotda faolroq ishtirok etish imkoniyatiga ega bo‘ldi⁶. 1965-yilda faqat “Adolat” partiyasi hokimiyatga kelishi bilan din siyosiy hayotga qaytadan kirib keldi.

Turkiyada ko‘p partiyaviy hayotga o‘tgandan so‘ng islomiy harakat va mafkuraning o‘ng partiyalarga yuz tutgani ko‘rinadi. 1945-1950-yillardagi islom an‘anaviy tafakkurining eng muhim namoyandasi “Millat” Partiyasi edi. Partiya islomchilar tomonidan qo‘llab-quvvatlanadigan jiddiy muxolifat partiyasi bo‘lgan. Keyinchalik, “Milliy Najot Partiyasi” tashkil etilgunga qadar, islomchilar odatda “Adolat” Partiyasi islomiy partiya emasligini anglab yetgunlaricha uning tarafini bo‘ldilar.

Milliy Najot Partiyasi (MNP) tashkil etilgunga qadar islomiy doiralar tomonidan amalga oshirilgan yana bir partiya Islom Demokratik partiyasi edi. Biroq, partiya hech qanday muvaffaqiyat yoki samaraga erisha olmadi.

1970-yillarda yirik sanoat burjuaziyasi bilan mayda burjuaziya o‘rtasida kelishmovchiliklar yuzaga keldi, mayda kapital tashkilotlariga birinchi o‘ringa qo‘yilmasligi va ularning manfaatlari himoyalanganligini yangi siyosiy formatsiyaning paydo bo‘lishiga olib keldi. 1961-yilgi Konstitutsiyaning erkinlik muhitida milliy mafkuralar bilan bir qatorda diniy mafkuralar ham vujudga keldi. Qolaversa, islomiy jamoalar endi siyosatni “Adolat” Partiyasi(AP) ichida emas, mustaqil ravishda olib borishni xohlaydilar. M. Zohid Kotku APdan umidini uzgani uchun o‘z nomini olgan Milliy tartib partiyasini tuzdi. Shuningdek, Nejmaddin Erbakanni partiya raisi etib tayinladi. Uning atrofida yirik burjuaziya qarshisida daromadi hamda obrosini yo‘qotgan kichik biznes egalari, savdogarlar va hunarmandlar va g‘arblashuv harakatini boshidan rad etgan bir guruh islomchilar birlashib, siyosiy islom ishtirok etdi⁷. Kichik hunarmandlar manfaatlarini ifodalovchi MNP islomiy partiya sifatida ta‘riflansa-da, tashkil topganidan to‘yilguniga qadar islomiy nutqdan foydalanib, sekulyarizmga ochiq hujum qilishdan tortinmadi. Partiya dasturida dunyoviylik uchun; “Biz dunyoviylikni dinga qarshilikka aylantiruvchi har qanday tushunchaga qarshimiz” iborasi qo‘llanildi. MNP Turkiyada mustaqil islomiy harakatni shakllantirish yo‘lidagi kichik, ammo birinchi jiddiy qadamdir. Amaldagi qonunlar tufayli o‘zining islomiy kimligini oshkora namoyon qilishdan qochgan MNP islomiy tuzum tarafdori ekanligini va bu tizimni o‘rnatish usulini noaniq va unchalik aniq bo‘lmagan so‘zlar bilan ta‘kidlar edi. 1970-yil 26-yanvarda tashkil etilgan MNP Konstitutsiyaviy sudning 1970-yil 20-maydagi qarori bilan yopildi. Konstitutsiyaviy sud yopilish sababi sifatida; O‘rnatilgan tartibni qisman yoki to‘liq diniy tamoyillarga asoslash maqsadida faoliyat yuritishni taqiqlovchi Turkiya Jinoyat kodeksining 163-moddasining bekor qilinishini, o‘rta ta‘limda diniy kurslarning majburiy holga

⁵ Duman , Doğan.(1999). Demokrasi Sürecinde Türkiye»de İslamcılık.

⁶ Bayramoğlu, Ali. (2001).Türkiye»de İslami Hareket

⁷Bayramoğlu, Ali. (2001).Türkiye»de İslami Hareket

keltirilishini targ'ib qiluvchi, bu borada katta foyda ko'rishni istashlari bildirildi. Xalifalikning qaytishi va oxirgi 50 yillik dunyoviylikni zalolat davri sifatida ko'rish sabab qilib ko'rsatildi.

MNP Konstitutsiyaviy sud qarori bilan yopilgandan so'ng, ular orasida unchalik katta farq bo'lmagan Milliy Siyosiy Partiya (MSP) vazir va bir necha kishining tashqi ko'magida reaksiyalarni jalb qilmaslik uchun tashkil etilgan. Umumiy bozorga qarshi chiqqan va islom olamiga ochilish tarafdori bo'lgan MSP o'z siyosatini "milliy qarash" deb ta'riflab, ularning maqsadi, moddiy va ayniqsa ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash ekanini ta'kidlaydi⁸. MSP o'zidan oldingilar singari Usmonli imperiyasining qulashini uning g'arblashuvi uchun Islomni rad etishi bilan izohladi va Islom sivilizatsiyasiga qaytish orqali kattaroq Turkiya shakllantirilishini ilgari surdi.

1973-yil 14-oktabrda bo'lib o'tgan saylovlar natijasida bir partiyaning hukmron bo'lishi imkonsiz bo'lganida, Turkiya Respublikasi tarixida birinchi marta hukumat sherigi sifatida bo'lsada "Siyosiy Islom" hokimiyatga keldi. CHP a'zolarining MSPni reaksioner, MSP a'zolari esa CHPni dinsiz deb bilish tendentsiyasiga qaramay, CHP-MSP koalitsiyasi tashkil etildi. Islomning demokratiyaga to'g'ri keladimi yoki yo'qmi degan tajriba sifatida ko'rilgan shakllanish tez orada chuqur kelishmovchiliklar bilan yakunlandi. Oldindan kelishilgan holda parlamentga kiritilgan qonun loyihasida MSP chap jinoyatchilarni amnistiya qarshi ovoz berdi. Kipr Tinchlik operatsiyasi ham ikki lider o'rtasida eng ko'p o'rin olish uchun kurashga aylandi. CHP-MSP koalitsiyasi esa qulab tushdi. Hukumat iste'foga chiqqanidan keyin o'ng qanot partiyalar (AP, MSP, MHP va CHP) Kipr tufayli mumkin bo'lgan erta saylovda muvaffaqiyatga erisha oladigan M.B.Ecevitning hukumat tepasiga kelishini oldini olish maqsadida 1975-yili "millatchi front" deb nomlangan koalitsiya tuzdi. MSP Demirel bosh vazirligi davridagi ushbu hukumatning a'zosi bo'lish imkoniyatidan unumli foydalangan. Turkiya Buyuk Millat Majlisi 1977-yil 5-iyun kuni muddatidan oldin saylov o'tkazishga qaror qilganida Birinchi Millatchi Jabha koalitsiyasi tugadi. 1977-yilgi saylovlarda Nurkushning APni qo'llab-quvvatlashi va ba'zi islomchilar ovozlarning MHPga o'tishi natijasida MSPning ovoz berish darajasi o'n bir foizdan sakkiz foizga tushib ketdi. Turk-Islom sintezi kun tartibiga qo'yilgan davrda Demirel raisligida Ikkinchi Millatchi Jabha koalitsiyasini (AP, MHP, MSP) tuzdi va u "millatchi partiyalar jamiyati hokimiyatni xalqqa topshirmasligi kerak" dedi. Bu davrda imom-hatip va Qur'on kurslari ko'paytirilar ekan, islom olami bilan aloqalar ham ortdi. MSP hokimiyat davrida kadrlar yo'llashda davom etishdan tashqari, har bir qishloq uchun masjid loyihasi ustida ish olib bordi. Din ishlari bo'yicha boshqarma vakolatlarini oshirdi va xodimlarini o'n barobarga oshirdi, ziyorat kvotalari bekor qilindi, majburiy axloq darsi joriy etildi va u diniy amaldorlar tomonidan o'rgatilgan, juma kuni bayram sifatida tanlangan va Usmonli sulolasi a'zolari uchun turk fuqaroligi to'g'risida qonunlar qabul qilingan. Eron inqilobi ta'sirida bo'lgan va muxolifat davrida yanada radikallashtirilgan MSPning 1978-yil oktabr oyida bo'lib o'tgan katta qurultoyida shariat tarafdori shiorlar yangradi. MSP endi shariatga asoslangan davlat barpo etish istagini oshkora izhor qilib, ateist davlat yo'q qilinadi degan gaplar bilan mitinglar uyushtirayotgan edilar. Notinch davr bahonasi bilan hokimiyatni qo'lga olgan armiya boshqa partiyalar qatori MSPni ham yopdi. Tontarishni amalga oshirgan Kenan Evren, to'ntarishdan keyin barcha siyosiy partiyalar yopilganda, ko'plab siyosatchilar qiyinchilikka duchor bo'lganda izlayotgan din elementida kerakli yordamni qidirdi. Diniy ta'lim konstitutsiyaviy majburiyat sifatida qabul qilingan bo'lsa, imom-xatip bitiruvchilari uchun ilohiyotdan boshqa universitetlarning eshiklari

⁸ Kongar, Emre.(2001). 21. Yüzyılda Türkiye. İstanbul

ochildi. Shunday qilib, diniy ta'lim kasb-hunar maktabi bo'lishdan to'xtadi va muqobil ta'lim tizimiga aylandi.

1983-yilda tashkil etilgan Farovonlik partiyasining saylovga kirishiga ruxsat berilmaganida, harbiy boshqaruvdan tashqarida tashkil etilgan yagona partiya Vatan Partiyasi (ANAP) ustunlikka erishdi. Buni yaxshi baholagan Turgut O'zal deyarli barcha islomchilar tomonidan qo'llab-quvvatlandi. 1987-yilda bo'lib o'tgan referendum bilan siyosatga qo'yilgan taqiq bekor qilindi va yana tiklanish nuqtasiga kelgan Refah Partiyasi (RP) N.Erbakanni partiya raisi, MSP a'zolarini esa yuqori boshqaruvga tayinladi. 1989-yilgi mahalliy saylovlarda katta muvaffaqiyatlarga erishdi. U 1991-yilgi navbatdan tashqari saylovlarda o'n olti foiz ovoz bilan chiqdi. Bu davrda sodir bo'lgan Sivas qirg'ini Farovonlik Partiyasi (FP) munitsipaliteti chegaralari ichida sodir bo'lgani, islomiy guruh tomonidan ilgari surilgan dunyoviy-musulmon taqqoslash natijasida yuzaga kelgan qutblanish natijasi bo'lgani va qirg'in qilishga urinilganligi sababli xotiralarga muhrlandi.

1994-yilgi mahalliy saylovlar siyosiy islomning g'alabasi edi. 28 viloyat hokimligini qo'lga kiritgan Refah partiyasi, Anqara va Istanbulda ham g'alaba qozondi. Katta shaharlarga ko'nika olmagan, axloqiy qadriyatlarni buzuv va dindan uzilgan deb bilgan katta shaharlarning qishloq aholisi din va RPni boshpana sifatida ko'rdilar. Ayniqsa, qaroqchilar uchun olib borgan qirg'in targ'iboti bunga katta ta'sir ko'rsatadi. 12-sentabrdan keyin RP islom dinini asosiy siyosatiga aylantirdi va shu tariqa siyosiy islomni Turkiya siyosatida asosiy belgilovchiga aylantirdi. N.Erbakan esa 1995-yilgi saylovlarda g'alib bo'ldi. 1997-yil yanvar oyida Sincan munitsipaliteti tomonidan uyushtirilgan Quddus kehasi tufayli post-modern to'ntarish sifatida tasvirlangan 28-fevral jarayoni sodir bo'ldi. 1997-yil 28-fevralda yig'ilgan Milliy Xavfsizlik Kengashi (Milli Güvenlik Kurulu, MGK) ga harbiy qisqartirish, reaksionizmga qarshi kurash, sakkiz yillik uzluksiz ta'lim kabi maqolalar kelib tushdi. RPning kadrlar bilan ta'minlanishiga qarshi chiqqan Turk Qurolli Kuchlari sakkiz yillik asosiy ta'lim borasidagi qat'iyatini davom ettirdi. 28-fevraldagi hujjatning diqqatga sazovor qismlari quyidagilar edi⁹:

a) Turkiya Respublikasining mavjudligini va uning demokratik tuzum doirasida Otaturk tamoyillari va islohotlariga muvofiq zamonaviy sivilizatsiya yo'lida rivojlanishini kafolatlaydigan konstitutsiya va respublika qonunlarining amalga oshirilishi hech qachon buzilmasligi kerak;

b) rejim va respublikaga qarshi bo'lgan ba'zi buzg'unchi va bo'lg'inchi guruhlarining dunyoviy va aksil-dunyoviy o'rtasida farqlashiga yo'l qo'ymaslik;

v) Sekulyarizm nafaqat rejim, balki ijtimoiy tartib va tinchlik kafolati hisoblanadi.

Ushbu o'zgarishlardan kelib chiqib, Oliy Apellyatsiya sudi Bosh prokurori Farovonlik partiyasiga qarshi yopilish ishi qo'zg'atdi. Yopish qaroridan so'ng Erbakan bilan tanishgan guruh yana uning atrofiga to'plana boshladi. Xuddi shu missiya va biroz boshqacha yuz bilan tashkil etilgan Fazilat partiyasiga Recai Kutanning rahbar etib tayinlanishi bilan partiya ichidagi yangilik qanotining an'anaviy prezidentga ega bo'lishi, lekin baribir R.T. Erdo'ganning jamiyat ichida mashhur bo'lishiga yo'l qo'ymaslik maqsad qilingan edi¹⁰. 1999 yilgi 28-fevral, saylovlarga Siyosiy islom, reaksionizm va partiyalarni yopish kabi masalalar kiritilgan. FPning parlamentga kirishi juda oson edi va uning birinchi harakati Merve Kavakchi voqeasi bo'ldi.

⁹ Akşin, Sina. (2000). Türkiye Tarihi-Çağdaş Türkiye. İstanbul

¹⁰ Bayramoğlu, Ali. (2001). Türkiye»de İslami Hareket

Erbakan o'z muddatini tugatdi, g'oyalari ham inobatga olinmagan yangilik tarafdorlari sekin-asta partiya bilan xayrlasha boshladi. Bu parchalanish jarayoni 2002 yilda Adolat va taraqqiyot partiyasi va uning yagona hukumati tashkil etilgunga qadar davom etdi. Adolat va taraqqiyot partiyasi 2002-yil 3-noyabrda bo'lib o'tgan saylovlarda taxminan 36% ovoz bilan birinchi partiya sifatida maydonga chiqdi. O'zini konservativ demokrat deb ta'riflagan bu partiya Yevropa Ittifoqi eshigi oldida kutayotgan bugungi kunlarda dunyoviylik bilan bog'liq nozikliklarni yaxshi biladi.

XULOSA:19-asrning oxirlarida paydo bo'lgan va islomni butun ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayotda hukmronlik qilishni maqsad qilgan islomchilik g'oyasi Usmonlilar imperiyasida Birinchi jahon urushigacha bo'lgan eng kuchli siyosiy harakatlardan biri bo'lgan. Mustaqillik urushi yillarida istiqloq uchun kurashni qo'llab-quvvatlash uchun qo'llanilgan islomiylik g'oyasi vaqti-vaqti bilan barcha siyosiy kuchlar tomonidan rag'batlantirilgan yoki ovoz to'plash uchun so'ndirilishga harakat qilingan.

Yagona partiyaviylik davrida ham, ko'p partiyaviylik davrida ham islomchilar ovoz manbai sifatida ko'rildi va jangari dunyoviylik siyosati mo'tadil dunyoviylik siyosatiga aylantirildi. Ammo shuni aytish mumkinki, Siyosiy islomning yuksalishi Turkiyada 1980 yildan keyin sodir bo'ldi. Turkiyada so'nggi o'n yillikda iqtisodiy inqiroz, korrupsiya, poraxo'rlik va qarindosh-urug'chilik kabi sabablar tufayli Islomga moyillik boshlangan. Buning eng muhim dalili shundaki, 1994-yilda Farovonlik partiyasi bilan boshlangan yuksalish 2002-yilda faqat siyosiy Islomning hokimiyatga kelishi bilan yakunlandi.

Turkiyada shiddat bilan kuchayib borayotgan islomiy harakat mamlakatning demokratik-dunyoviy boshqaruviga qay darajada xavf tug'dirishini aytish oson emas. Turkiyadagi dunyoviy rejim G'arb davlatlarida ko'rilgan, diniy asosli konservativ-demokratik partiya tipini yarata olsa, ham demokratik rejimning mavjudligi, boshqa islomiy davlatlarga o'rnak bo'lishi nuqtai nazaridan katta muvaffaqiyatlarga erisha oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI :

1. Akşin, Sina. (2000). Türkiye Tarihi-Çağdaş Türkiye.İstanbul.
2. Bayramoğlu, Ali. (2001).Türkiye»de İslami Hareket
3. Bila, Hikmet. (1999). CHP. İstanbul: Doğan Kitap.
4. Çakır, Ruşen.(2001). Ayet ve Slogan Türkiye»de İslami Oluşumlar.
5. Çalışlar, Oral.(1996). İslamiyet Üzerine Şöyleşiler.
6. Duman , Doğan.(1999). Demokrasi Sürecinde Türkiye»de İslamcılık.
7. Kongar, Emre.(2001). 21. Yüzyılda Türkiye. İstanbul : Remzi kitabevi
8. 8 .Kurtoğlu, Zerrin.(1996). İslam Düşüncesinin Siyasal Ufku.